

Етнокультурні стереотипи та поняттєві маркери адаптації традиційних житлових і підсобних будівель в екосистемі білорусів і сусідніх народів

Сергій Мілюченко

In article the research concept is propounded, features of tradition housing and barns in ecosystem of Byelorussians and neighbouring nations are analyzed.

У артыкуле разгледжываецца канцэпцыя даследавання, аналізуюцца іх асаблівасці беларуса і суседніх народа .

Одним із важливих напрямів вивчення традиційної матеріальної культури є дослідження механізму й особливостей її адаптації до екосистеми етносу. Цей аспект більшою мірою розглянуто в публікаціях, присвячених традиційному житлу та господарським будівлям, і меншою – одягу й предметам домашнього побуту. Характер і традиції народної архітектури в сільських ландшафтах Білорусі проаналізовані в наукових працях А. Локотко [9]. Суттєве значення в етнологічному контексті має також дослідження побутових форм архітектурно-функціональної адаптації традиційних будівель і особливостей їхнього поширення у взаємозв'язку з етнокультурними стереотипами та поняттєвими маркерами.

Традиційне сільське мікросередовище білорусів, як і сусідніх народів, розвивалося за загальними соціальними законами і становило єдине ціле в культурному аспекті. Проте взаємодія з природним ландшафтом, незважаючи на однотипність господарської діяльності, породжувала варіативні архітектурні форми. Локальні культурно-побутові відмінності спостережено в системі організації дворового комплексу, характері архітектурно-функціональної адаптації традиційних будівель. Вони виникали в певних історичних умовах під впливом соціально-економічних, природних, у тому числі агрокліматичних і ґрунтових, демографічних факторів, а також особливостей землеволодіння й землекористування.

Залежно від їхнього впливу на побут формувалися місцеві колективні уявлення, або етнокультурні стереотипи, що стосувалися структури і найбільш раціональних способів розташування будівель, функціональної специфіки, планування житлових і господарських приміщень. Візуальна виразність і запам'ятовуваність архітектурних форм здійснювали також і зворотний вплив на буденну свідомість. Це робило їх доступними для масового повторення, відбивалося в характері й динаміці територіального поширення на культурних ландшафтах.

Архітектурні форми, адаптовані до умов системи життєзабезпечення, супроводжувалися словесними позначеннями, які в наукових дослідженнях розглядають зазвичай у ролі їхніх назв, тобто вони є предметом лінгвістичного аналізу. Однак вивчення функцій цих позначень в екосистемі етносу вимагає використання спеціального інстру-

менту наукового пізнання. Із цією метою в пропонованій статті вживаємо термін «поняттєвий маркер». Йому відповідають назви, у семантиці яких чітко відображені характер традиційних споруд і їхні основні архітектурні ознаки в сільському середовищі.

Вживання терміна «поняттєвий маркер» дає змогу уникнути суто лінгвістичного підходу до аналізу словесних позначень. Це важливо, тому що вони у своїй переважній більшості в білорусів, українців, росіян та інших споріднених із ними народів не є за своїм походженням споконвічно слов'янськими. Водночас семантика багатьох лексичних запозичень на слов'янських культурних ландшафтах набула місцевого етнічного відтінку і навіть змінилася. На основі запозичених слів виникли також нові поняття. Вони виконували на етнічних територіях функцію регіональних і локальних поняттєвих маркерів. Закріпившись у певних ареалах для диференціації житлових і господарських приміщень, архітектурні терміни мали в їхніх межах однакове значення.

Розгляд теоретичних аспектів архітектурно-функціональної адаптації традиційних споруд засвідчує, що центральне місце в її механізмі належало етнокультурним стереотипам, із якими в суспільній свідомості співвідносилися певні поняттєві маркери. Викладений концептуальний підхід розширює, таким чином, поле етнологічного дослідження, дає змогу перекинути місток між сферою матеріальної культури і духовною сферою, виявити і проаналізувати етнокультурні стереотипи та поняттєві маркери в контексті особливостей архітектурно-функціональної адаптації споруд.

Наявні історичні джерела уможливають вивчення етнокультурних стереотипів і поняттєвих маркерів адаптації сільських будівель в екосистемі білорусів, починаючи з другої половини XVI ст. Необхідні для етнологічного дослідження відомості містяться, зокрема, в інвентарях маєтків, фільварків і сіл, судових та інших матеріалах періоду пізнього феодалізму. Зіставлення їх з етнографічними і лінгвістичними даними кінця XIX – XX ст. дає змогу з'ясувати характер, історичну й соціальну динаміку етнокультурних стереотипів і поняттєвих маркерів впродовж тривалого часу.

Житло виступало головною ланкою в архітектоніці сільського двору. Воно було надійним покровом люди-

ни влітку і взимку, вдень і вночі. Від характеру його пристосованості до умов життєзабезпечення залежав повсякденний побут людей. У документах XVI–XVIII ст. трапляються описи житлових будівель різних етносоціальних груп населення. Найдетальніші серед них стосуються представників привілейованого стану і частково їхньої прислуги. Аналіз цих матеріалів показує, що в XVI–XVII ст. етнокультурні стереотипи вищого стану Білорусі були пов'язані з двома різними концепціями в архітектурі дерев'яного зодчества – зі встановленням зрубу «при землі» і на підкляті (цоколі). Аналогічними в цей період вони були також в Україні, сусідніх областях Польщі, на території Литви [6, с. 260]. У природних ландшафтах Росії застосовували концепцію житла на підкляті [6, с. 217].

Залежно від цих ознак вживали певні поняттєві маркери. Так, у житла «при землі» їх було декілька – «дом», «будынак», «рум» [11, с. 412]. Термін «рум» запозичений у другій половині XVII ст. через польську мову зі старонімецької. До його поширення в писемних джерелах старобілоруською мовою в аналогічному значенні функціонував вислів «дом великий долгий при землі». Маркери «изба» та «изба белая» вказували здебільшого на житлову ярусну, тобто з підкляття, будівлю. У подібному значенні інколи вживали й термін «дом». У такому разі він супроводжувався доповненням «на подклетях». Однак у природно-кліматичних умовах Білорусі концепція зрубного ярусного житла була нерациональною. У XVIII ст. вона втратила свою привабливість. Пов'язані з цією концепцією етнокультурні стереотипи і маркери зникли.

Житло феодального стану було представлене в сільському середовищі трикамерною і багатокамерною будівлями. Його розміри і структура залежали від соціального і майнового становища власників і архітектурних стереотипів, які склалися в суспільстві. Кожне приміщення мало свій поняттєвий маркер. Найпоширенішими в XVI – першій половині XVII ст. були «изба», «изба белая», «светлица» і «комора». Усі вони належали до опалюваних приміщень і, за винятком «коморы», що слугувала тільки місцем денного відпочинку й ночівлі, виконували декілька функцій. У другій половині XVII – XVIII ст. у значенні «светлица» стали вживати термін «покой». З етнокультурними уявленнями вищого стану про структуру житла і специфіку приміщень пов'язані також інші поняттєві маркери. Це – «сень» («сени», «сенцы»), «кухня», «изба столовая», «повалюша», «комора для схованья» (комора). Розумінням характеру побутових зручностей, вимог до особистої гігієни, а також утримання в належних санітарних умовах двору і прилеглої території зумовлено поширення таких будівель, як парова лазня і вбиральня. Їх позначали, відповідно, – «лазня» і «коморка потребная» [1, с. 228, 298, 355, 508]. У великому домі вбиральню розміщували поряд зі спальнею і в сінях, а в житлі середнього розміру – тільки на виході з нього. Подібну зрубну будівлю ставили і у дворі.

На території поміщицького двору розташовувалися також житлові будівлі прислуги феодалів. Їх споруджували на основі стереотипів про характер їхньої архітекту-

ри в нижчого стану, що існували в суспільстві. Це були наземні («при землі») одно- і двокамерні будівлі. Часто їх маркували зменшувальними формами «истобка», «истобка белая», «домик», «домок», «светелочка», рідше – «клетка челядная», «изба челядная», «изба черная», «челядня» [1, с. 22, 258, 362, 371, 438, 568]. Житлове приміщення прислуги іноді поєднували з виробничими і господарськими будівлями – «пекарней» і «гридней».

У старобілоруських писемних джерелах маркери однокамерних будівель нерідко супроводжувалися доповненням із «примномъ» або «применьцомъ» [1, с. 202, 203, 273, 281]. У широкому розумінні це загальне позначення того, що «применено» шляхом додавання до чого-небудь основного. У сільській традиційній архітектурі під поняттям «примен» мали на увазі тристінну прибудову (трисстен) з дверима перед входом до головної споруди. У побуті вона виконувала ту ж функцію, що й сіни. Семантична відмінність помітна тільки в контексті архітектурного поняття. Зокрема, «сени» – це приміщення під одним дахом із житловою чи іншою спорудою, а «примен» – прибудова невеликих розмірів із окремим дахом. У росіян у цей час в аналогічному значенні, а також у значенні будь-якої прибудови вживано термін «пристен» [6, с. 185, 189, 191, 192]. У зменшувальній формі маркер «пристенок» поширений переважно в міському середовищі на сході Білорусі.

Сільське житло в інвентарях XVI – першої половини XVIII ст. не згадане. Однак, безперечно, у селян і двірської челяді етнокультурні стереотипи щодо його архітектури були спільними. Згідно з ними, його будували з одним опалюваним приміщенням. Аналіз судових матеріалів, скарг про розграбування і спалення сіл показує, що в цей період існували два етносоціальні маркери селянського житла. У розумінні феодалів це здебільшого «халупа», а кріпаків – «хата» [11, с. 413–416]. Варто зазначити, що термін «халупа» набув значного поширення в період пізнього феодалізму стосовно будівель міської бідноти. В інвентарях кінця 18 ст. з метою побудинкового обліку селян і опису їхніх повинностей на досліджуваній території, а також у сусідній Литві повсюди вживано етносоціальний маркер «хата» [11, с. 416; 4, с. 29, 105–112].

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. в Білорусі домінували уявлення про селянське житло як будівлю з одним опалюваним приміщенням [5, с. 71–79]. Деякі з них варіювалися залежно від соціально-економічного становища сільських жителів. У житловому середовищі в неможливої частини населення Гродненщини, сусідніх північних районів Мінщини і південно-західної Вітебщини ще зберігалась орієнтація на однокамерну хату з невеликою за розмірами прибудовою, що виконувала функцію сіней. Прибудоване приміщення мало два поняттєві маркери – «прымен» і «прывян» [14, с. 129, 148]. Буквальне значення «прывян» – це те, що поставлене «да вяно» основного зрубу. У такому загальному значенні термін «привенок» відомий у старобілоруській мові. Зауважимо, що споріднені позначення були поширені в сусідньому ареалі на сході і півдні Литви. Це, зокрема, литовське «priemenė» – сіни.

Одним із найпоширеніших у сільському суспільстві було розуміння архітектури житла у вигляді двокамерної будівлі, що складалася з хати і сіней [5, с. 72–74]. У різних регіонах Білорусі воно часто співвідносилось також із трикамерним житлом. У ньому хата мала конструктивний і функціональний зв'язок через сіни з будівлею для зберігання продуктів рослинного і тваринного походження, цінних предметів домашнього вжитку. Характер і територіальна динаміка цього архітектурного комплексу свідчать про те, що одним із пріоритетів у свідомості сільського населення було формування раціональної і надійної системи життєзабезпечення. На це вказує і повсюдне включення підсобного приміщення для зберігання продуктів харчування до складу двокамерного житла в один об'ємний простір із сіньми.

Одночасно набирали силу й охоплювали переважно заможну частину населення стереотипи, пов'язані з характерними для неї формами архітектури. Відповідним чином це відбилося на динаміці поширення в цієї верстви селян житлових будівель із двома опалюваними приміщеннями, які розташовувалися симетрично по обидва боки сіней або одне за одним перед ними [5, с. 75–80]. За спорудою із симетричним розміщенням закріпився поняттєвий маркер «хата на два канці». Змінювалися також уявлення про характер внутрішнього планування житла. Вони неоднаково проявлялись у різних етнокультурних регіонах. На Гродненщині і Брестщині, як і в сусідніх областях України та Польщі, це виявилось у виділенні зони для приготування їжі в самостійне приміщення – «кухню» [15, с. 120; 17, м. 112–115]. Інтенсивні контакти з росіянами вплинули на етнокультурні стереотипи білорусів, які стосувалися деяких архітектурних особливостей будівель у системі життєзабезпечення. Вони привели до поширення в сільському середовищі північно-східного регіону Білорусі парової лазні і житла з дерев'яною підлогою [5, с. 36–38, 90–92].

На час остаточного занепаду індивідуального укладу життя сільського населення в 30-х рр. ХХ ст. в екосистемі східнослов'янських народів давно сформувались основні ареали двох різних концептуальних уявлень про особливості архітектури селянського житла в місцевих природних ландшафтах. У розумінні жителів Білорусі, лісової і лісостепової смуги України це була порівняно невисока будівля з глиняною або земляною підлогою без суцільного фундаменту під основою стін, що опиралися безпосередньо на ґрунт, каміння чи дерев'яні колодки.

На етнокультурні стереотипи про характер її екстер'єру в регіональних екосистемах помітно вплинуло середовище проживання. У лісовій зоні вони (стереотипи) були пов'язані з рубленим із колод відносно високим житлом. У лісостеповій смузі їх співвідносили з каркасною будівлею з плетеними або дерев'яними стінами, покритими глиняною обмазкою [15, с. 121, 122].

Уявлення, відносно пристосування селянського житла до більш суворих кліматичних умов лісової зони Східної Європи сформувались у слов'ян в екосистемі

росіян. В етнічній свідомості вони були тут пов'язані з рубленою, більшою за своїми розмірами, ніж у західних сусідів, будівлею з дерев'яною підлогою на низькій, середній або високій підкліті [15, с. 228].

У тих же ареалах, що й етнокультурні стереотипи, у східних слов'ян співвідносилися відповідним чином два різні, за своїм походженням, поняттєві маркери житла – «хата» і «изба». Термін «хата» поширений також у пограничних зонах розселення росіян, поляків і словаків із білорусами й українцями [11, с. 418, 419; 15, с. 235]. При цьому на території Польщі його вживали паралельно в тому ж значенні, що й західнослов'янський маркер селянського житла «chałupa».

Лінгвістичні, археологічні та історичні дані свідчать про те, що ядро ареалу терміна «хата» формувалося в лісостеповій смузі України [11, с. 419, 420]. У східнослов'янській лексичі цей термін має скіфо-сарматські витоки. У результаті міграції звідси в північному напрямку на територію сучасної Білорусі в VI – VIII ст. груп слов'ян термін «хата» поширився в лісовій зоні Східної Європи. Варто відзначити, що в цій екосистемі не тільки в близькоспоріднених слов'янських народів, але й у їхніх прибалтійських сусідів спостережено відмінності в поняттєвих маркерах селянського житла. Так, у латишів його позначали терміном «istaba» («istuba»), запозиченим від давньоруського «истьба» (изба), а у литовців – «pāmas».

Зауважимо, що в ХХ ст. термін «изба» жителі Прип'ятського Полісся іноді вживали в значенні «маленька житлова будівля» [8, с. 211]. На відміну від нього слово «халупа», запозичене з польської мови, широко закріпилося в Білорусі. Однак у суспільній свідомості населення воно асоціюється тільки з поганою дерев'яною будівлею, хижкою бідняка. Як поняттєві маркери облаштованого селянського житла, порівняно з традиційною хатою, стали вживати лексеми «будынак» і «дом».

Підсобні будівлі відігравали важливу роль у системі життєзабезпечення сільського населення Білорусі, у якого традиційним типом господарської діяльності завжди було землеробство в поєднанні з тваринництвом. Їхня початкова поява й поширення були пов'язані з певним рівнем розвитку сільського господарства, особливо з інтенсивністю вирощування зернових культур. Тому в суспільній свідомості завдання надійного збереження продукції землеробства прирівнювалося за своєю значущістю до збирання нового врожаю. Не випадково підсобні приміщення призначалися перш за все для зберігання продуктів харчування рослинного походження. У місцевому культурному ландшафті вони були представлені спорудами наземного і підземного типів, що їх включали до складу житла або розташовували окремо. В екосистемі білорусів їх будували залежно від функціональної специфіки у вигляді холодних і опалюваних під час морозів будівель.

Домашня комора для зерна, борошна, а також продуктів тваринного походження й цінних предметів побуту не мала опалення, тому що цього не потребували умови їх зберігання. Селяни розміщували її в сінях дво- і трикамерної хати, об'єднували у вигляді тристину в один

архітектурний комплекс із житлом. Виділення порівняно невеликого за розмірами приміщення для зберігання запасів продуктів харчування всередині сіней було первинною масовою формою адаптації його до системи життєзабезпечення в умовах малоземелля і невисокої врожайності зернових культур. Так само архітектурний зв'язок із житлом через сіни аналогічної за своєю функціональною специфікою зрубною великою будівлі свідчить не тільки про практичність і матеріальну економічність цієї форми адаптації, але й указує на те, що етнокультурні уявлення про таке місцерозташування складського приміщення формувалися в природній зоні з обмеженими лісовими ресурсами і малою доступністю їх для основної маси населення. Це підтверджує повсюдне поширення приміщення домашнього типу для зберігання зерна і борошна в ареалі, який охоплював Південну Білорусь, Північну Україну і майже всю Східну Польщу [8, к. 22; 15, с. 120; 17, м. 88–96].

Однаковим тут у селянському середовищі був поняттєвий маркер такої комори – «камора» («каморка»). У білоруській і українській частинах цього ареалу траплялися також лексеми «клець» і «кліть». У слов'янську термінологію термін «камора» (комора) запозичений із грецької мови. В історичних джерелах XVI – XVIII ст. його помічаємо в описах феодальних володінь переважно південно-західних районів Білорусі. Через його універсальність з метою уточнення змісту маркер «камора» супроводжувався пояснювальними словами. Він вказував на підсобне приміщення, зазвичай у складі житла або господарської будівлі, – «комора для сховання», «коморка малая для ховання речей кухенных», «коморка для жорнов», «коморка замчистая», «komor dwie dla chowania zboza», «истобка с коморкою», «изба с сеньми, с коморою» [1, с. 202, 228, 230, 249, 263, 298, 576]. У рідкісних випадках деякі терміносполуки, наприклад «комора млечна з сенею», стосуються самостійної будівлі в господарській зоні двору феодаля [1, с. 267, 568].

Поширеним типом холодної складської споруди в східних слов'ян і сусідніх народів була надвірна будівля для зберігання зерна, борошна, а також продуктів тваринного походження і цінних предметів домашнього вжитку. Її широка затребуваність у системі життєзабезпечення була пов'язана з однаковим типом господарської діяльності населення в сільських ландшафтах Східної і Центральної Європи. Схожим і однорідним у різних етносоціальних груп тут було також концептуальне розуміння принципів адаптації цієї споруди до природного середовища. Причому за своїм характером у населення на території Білорусі, суміжних регіонів Польщі й Прибалтики воно відрізнялося від етнокультурних стереотипів, пов'язаних з архітектурою селянського житла.

У сільському дворі будівлю для зерна розміщували зазвичай окремо від хати, що давало можливість врятувати його пожежі. Водночас її ставили так, щоб вона була доступна для огляду через вікно житла. З метою захисту від повеней і сирості зруб підіймали над землею і встановлювали на дубові, соснові чи кам'яні опори. Усередині на рівні другого-третього вінців

настиляли товсту дерев'яну підлогу, усі стики в якій замазували глиною. Назовні вздовж стіни з дверним отвором робили «прыклетнік» – дах на стовпах, який виносили вперед, а трохи нижче від порогу перед входом настиляли поміст із товстих дошок. Така архітектурна конструкція оберігала фасад від атмосферних опадів і давала змогу без зайвих фізичних затрат перекидати важкі мішки із зерном і борошном з воза прямо до дверей. Глибоке розуміння значення цієї будівлі для системи життєзабезпечення відбилося також у дрібній, на перший погляд, але водночас дуже важливій деталі її адаптації до природного середовища. Майже повсюди на території Білорусі для того, щоб уберегти хлібні запаси від знищення гризунами, вирізали нижній куток дверей полотна для вільного доступу в зерносховище домашньої кішки.

Аналогічним або дуже близьким у своїй основі був архітектурний принцип будівництва споруд такого типу також у господарському середовищі поміщицьких маєтків і фільварків. Відмінності спостережено тільки в їхніх габаритах і нерідко в кількості ярусів усередині складського приміщення. Однією з характерних особливостей у Надніманні й західних районах Центральної Білорусі було те, що в системі забудови селянського і поміщицького двору його часто розміщали над погребом.

Тип такої складської споруди мав декілька поняттєвих маркерів. Найбільш поширеною була лексема «клець», що своїм корінням сягає старослов'янського «клеть». На неї часто натрапляємо в старобілоруських історичних джерелах XVI–XVIII ст., спочатку кириличного, а потім і латинського письма. Цей маркер нерідко супроводжується поясненнями. За їхньою допомогою відображалися ті або інші архітектурні типові риси будівлі – «клет высокая на подклете», «клеть на столпах» («na słupach»), «на подрубе» [1, с. 259, 371, 411].

У господарському середовищі кожного феодального помістя й фільварку часто розташовувалися декілька подібних споруд, які відрізнялися своєю споживачькою специфікою. Тому в інвентарях володінь привілейованого стану їхні позначення диференціювалися через додавання до маркера доповнення або уточнення. Такі терміносполуки мали однозначну семантику – «клетки на пашню» (для насінневого зерна), «клетка невеликая для сховання мук», «клеть для зсыповання збожя», «клеть для речи стравных», «клеточка малая, в которой ховают речи стаенные», «клетка для мекин» тощо. [1, с. 356, 361, 508, 511].

У тому ж значенні, що і «клеть», вживано маркер «свирен», який має балтійські корені – від слова «svirnas». На нього натрапляємо переважно в поміщицьких маєтках центральних і західних районів Білорусі. Для цієї лексеми характерна така ж, як і для терміна «клеть», модель позначення точних понять. Це добре ілюструють вислови: «свирны два на засыпанье пашни», «свирен спижарный з мясными речьми», «свирен скарбный», «swironek dla chowania moloicznego» і т. д. [1, с. 356, 361, 436; 2, с. 240]. У писемних джерелах також трапляються маркери, що характеризують відносні розміри будівлі – «свиронек», «свиронек малый», «свирен великий», а також її архітек-

турні особливості – «на столбах» («на столпью»), «на подклете», «с кганком», «у котором двое схованье» тощо [1, с. 21, 157, 186, 200, 436, 494, 508, 608].

У східних районах Білорусі наприкінці XVII ст. на позначення поняття складської холодної будівлі для зерна і цінних предметів іноді вживали термін амбар – «амбарь», «имбарь», «инбарь», «омбарь», «онбар». У старобілоруську мову він увійшов у вигляді тюркського запозичення через російську мову. У поміщицьких маєтках цим терміном позначали великогабаритні споруди [4, с. 1]. Разом із тим в історичних джерелах пізнього феодального періоду немає відомостей про зв'язок маркера «амбар» із господарським середовищем селянського двору. Відомо, що на території сусідніх російських земель він побутував у нижчого стану в одиничних випадках у XVI ст. і трохи частіше – наступному столітті. Тут домінувало поняття «клеть» [6, с. 185–189].

У поміщицьких маєтках XVI–XVIII ст. холодні будівлі для зберігання зерна й продуктів тваринного походження, предметів домашнього вжитку іноді мали також інші позначення. Так, у писемних джерелах кириличного і латинського письма відзначені «шпихлер» («spichlerz»), «шпихлерик» і «спижарня» («spizarnia»), «спижаренка», «lamus» [1, с. 267, 361, 390, 554, 567; 4, с. 5, 34, 345]. Ці терміни запозичені в старобілоруську мову через польську зі старонімецької мови. Деякі з них вживалися синонімічно – «свиرونек или шпихлерик» [1, с. 390].

Усі історичні маркери холодних будівель і приміщень для зберігання продуктів харчування й цінних предметів, за невеликим винятком, були в обігу на території Білорусі наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Найбільш поширені були «клець», «свіран» («свіронак»), «амбар» і «камора» («каморка»). На півдні Брестщини зрідка трапляється похідне від «spichlerz» місцеве «шпіхер» («шпіхерык») [7, к. 239; 8, с. 244]. У східних районах досліджуваної території вживали також невідомі в писемних джерелах періоду пізнього феодалізму позначення «кладо ка» і «чулан». Аналогічні чи близькі за своєю семантикою з терміном «каморка», вони були запозичені з російської мови.

Жителі Гомельської області і східних районів Брестщини в ролі вторинного маркера «каморы» і «каморкі» вживали терміни «хіжа», «хіжка» і «хізок» [10, с. 32; 8, с. 242]. Вони мали регіональний характер і були поширені в східних слов'ян переважно в білорусько-українському етнокультурному ареалі, але траплялись і в деяких російських областях [8, к. № 2; 15, с. 120]. Ці маркери широко вживали в західнослов'янському і частково – у південнослов'янському культурних ареалах. Старослов'янський термін «хызь» («хызина») лінгвісти зараховують до числа найдавніших запозичень із германської лексики: від «hūsa» («hūza») – дім.

В етнічній свідомості східних слов'ян лексеми «хіжа» («хіжка») і «хізок» позначали два поняття: житло і комора для зерна. У першому разі йшлося про літне спальне приміщення, функцію якого виконувала «комора» («клець», «амбар»). Тут нерідко спали дівчата на виданні, окремо жила в теплу пору року шлюбна пара, проводили першу ніч після весілля молодята. У жителів

білоруського Прип'ятського Полісся лексема «хіжа» («хіжка») мала також зневажливе значення, яке стосувалося вбогої хати, халупи бідняка. Аналогічну семантику цей маркер реалізував в Україні, Південній Росії і Польщі. Разом із тим у деяких місцевостях у східних слов'ян у нього не завжди простежувався семантичний зв'язок із житловим, у тому числі літнім, приміщенням. У такому разі термін «хіжка» мав тільки одне значення – комора в сінях хати.

Дослідження маркерів холодних споруд для зберігання зерна, борошна, продуктів тваринного походження і предметів домашнього вжитку показує, що традиційно для позначення цього поняття населення Білорусі вживало терміни «клець», «свіран», «камора» («каморка») і «амбар». Вони належать до трьох різних етнокультурних пластів – старослов'янського, балтійського і тюркського.

Старослов'янський пласт репрезентують маркери «клець» і «камора». У кінці XIX – першій половині XX ст. ареал лексеми «клець» майже повністю покривав досліджувану територію, за винятком невеликої зони на заході центральної смуги Білорусі – Наднімання [7, к. № 239]. У південних сусідніх районах заходу Брестської області вона відзначена спорадично. У них масового поширення набув маркер «камора» («каморка»). Його ареал простягався на схід і займав південну смугу Білорусі [8, к. № 22]. Тут містилася область змішаного обігу маркерів «клець» і «камора», що стосувалися як одного, так і різних типів складської будівлі для зерна й борошна.

Вільну від старослов'янського пласта зону в Надніманні й суміжних районах займав термін балтійського походження «свіран». Паралельно з іншими лексемами він функціонував на значній частині території Білорусі. До спільного з ним ареалу не входила тільки Наддніпрянина разом зі східними районами Наддвіння. Тут виникла найбільш обширна й компактна зона міксації маркера тюркського походження «амбар» («анбар») із «клець».

Старослов'янський етнокультурний пласт почав формуватися на білоруських землях першим. У східних слов'ян термін «*квіт*» генетично був пов'язаний із технікою зрубного будівництва. Він перейшов у господарську термінологію дреговичів, радимичів і кривичів, а пізніше – через давньоруську мову – до білоруської. Поширення маркера «камора» в південних районах Білорусі вказує на їхнє заселення невеликими групами його основних праносіїв – деревлян, волинян, бужан і мазовшан, – або на міграцію сюди їхніх нащадків. Підтвердженням цього є те, що ядро ареалу «камора» в значенні домашньої холодної будівлі для зберігання зерна розташовувалося в кінці XIX – першій половині XX ст. в Північній Україні та Південно-Східній Польщі [15, с. 120; 17, м. 86, 96].

Балтійський пласт маркера «свіран» охоплював не тільки західну частину білоруської ойкумени, але й сільські ландшафти сусідніх народів – Східну Литву і північний схід Білостоцького воєводства в Польщі, на території якої переважала запозичена зі старонімецької мови лексема «spichrz», «spichlerz» [7, к. № 239; 17, м. № 81]. Таким

чином, він займав широку зону в слов'яно-балтському культурному ареалі. Проте в ньому навіть у самій Литві поняття «свіран» не було основним. Тут майже дзеркального географічного відображення набув регіональний характер досліджуваної балтійської і старослов'янської термінології в Білорусі. Зокрема, у Західній Литві сформувалася зона будівлі для зберігання зерна, борошна та ін. з маркером «klētis», похідним від слов'янського «клеть». Вона була однорідною на півночі і півдні та змішаною з терміном «svīgnas» у центрі [16]. Споріднений термін «klēts», запозичений із давньоруської мови, з аналогічною семантикою вживали також латиші.

Тюркський маркер «амбар» набув поширення в кінці XVII ст., коли в населення Білорусі давно існували аналогічні позначення цього поняття. Його динаміка й подальше формування ядра ареалу є одним із результатів етнокультурної взаємодії білорусів із росіянами. У сусідніх областях Росії, як і на досліджуваній території, також існували зони мішаного вживання в тотальному значенні термінів «амбар» і «клеть» [12, с. 254, 255; 13, с. 287–289].

Принципово іншим був підхід до адаптації в сільських ландшафтах білорусів і сусідніх народів споруд для розміщення сезонних запасів овочів, картоплі та солінь. Він виникав із розуміння вимог щодо умов зберігання цих продуктів харчування в зимовий час. Етнокультурні стереотипи про характер архітектурного пристосування цієї споруди до умов її ефективного функціонування в системі життєзабезпечення сформувалися під впливом місцевих природних умов, передусім ґрунтово-кліматичних факторів. Тому на досліджуваній території виникли різні зони поширення підземних (які не промерзають) і опалюваних взимку наземних складських будівель для зберігання плодоовочевої продукції.

Підземні споруди розташовувалися переважно в східному, західному і південному ареалах Білорусі та в суміжних регіонах України, Росії та Польщі [8, к. № 25; 10, с. 27; 15, с. 120; 18, м. 178–181]. З ними мішано на Поліссі, а в північних і центральних районах окремо були поширені наземні будівлі, що обігрівалися під час морозів пічкою-кам'яною або гарячим вугіллям із домашньої печі. Принцип їхньої архітектурної адаптації був аналогічний, як і в холодного приміщення для зберігання зерна – у складі житла і самостійно від нього.

В описах поміщицьких маєтків вони позначалися декількома поняттєвими маркерами. Найчастіше в другій половині XVI – XVII ст. вживали терміни «истобка», «издоп'яка», «издепка» [1, с. 77, 203, 281]. Іноді їх супроводжували уточненням «варивная» або доповненням «для варива» [1, с. 277, 409, 508, 607]. В одиничних випадках функціонували терміносполуки «ґридня на вариво», «изба немалая, где ховати вариво», «kotoга dla chowania warzywa» [1, с. 356, 415, 567]. У середині XVIII ст. став використовуватися новий маркер – «warzywnia» («вары ня») [2, с. 496; 4, с. 6, 7, 25, 177, 194, 347].

У кінці XIX – у першій половині XX ст. в культурному ландшафті Білорусі були наявні три поняття селянської будівлі для зберігання овочів і картоплі – «стопка» («істопка»,

«сцёпка», «стобка»), «вары ня» і «камора» («каморка»). Їхні ареали охоплювали здебільшого північну, центральну і південно-східну частину Білорусі, що було зумовлено локальним поширенням цієї споруди в традиційній матеріальній культурі сільського населення [7, к. № 240].

Термін «стопка» («істопка», «стобка», «сцёпка») своїм корінням через старобілоруську мову сягає давньоруського «истоб'яка», похідного від «ист'яба». У мікросередовищі селянського двору він мав тільки одне значення – складського приміщення для овочів. Тому, на відміну від старобілоруського маркера «истобка» з подвійним значенням у маєтках і фільварках, він не супроводжувався пояснювальними словами. Аналогічна семантика відзначена в терміні «стебка» на території Волинського і Київського Полісся [15, с. 120]. Споріднені позначення аналогічної складської будівлі «истёбка», «истобка», «істопка» були поширені в сусідніх із Білоруссю областях північно-західної Росії.

Поняттєвий маркер «вары ня» входив у єдиний змішаний із терміном «стопка» ареал із деяким переважанням у його західній частині. Він означав приміщення для «варыва», тобто овочів. Цей маркер був запозичений селянами з господарської термінології, вживаної у фільварках і маєтках. Він має білоруське походження і не відзначений у сусідніх народів. Його місцевий характер чітко проступає на фоні еволюції поняття «истобка – истобка варивная (для варива)».

У Наддніманні і порубіжній із ним смузі функціонував вербальний маркер «камора» («каморка»). Його ареал охоплював північну сусідню частину Білостоцького воєводства в Польщі і простягався на північ у Литву [17, м. 96]. У литовській лексиці «катага» – запозичення із старобілоруської або старопольської мови [19, S. 391].

Підземне складське приміщення, що не промерзає, споруджували як окремо, так і під підлогою житла. На відкритому ландшафті воно розташовувалося на підвищеному і рівнинному рельєфі місцевості там, де дощові й талі води його не підтоплювали. Підземний простір перекривали стелею із дощок або жердин, утеплювали кострицею, мохом і засипали землею, залишаючи отвір із кришкою для спускання вниз. Зверху ставили рублений із колод зруб із дахом і дверима – низьку «будку» («пограбно») або високий «будан». У західних районах Білорусі незалежно від місця розташування будівлі під домом чи окремо виводили від самого дна її під гострим кутом на поверхню двору прохід зі східцями – «шыю». Зверху над проходом встановлювали «будку» з дверима.

У поміщицьких маєтках у XVI – XVIII ст. функціонували такі поняттєві маркери підземних складських приміщень для овочів, солінь і напоїв, як «пивница», «погреб» і «склеп» [1, с. 21, 201, 230; 4, с. 166]. У мікросередовищі селянського обійстя наприкінці XIX – у першій половині XX ст. їх перелік був ширшим [8, к. № 25; 10, с. 8, 20, 27, 32, 35, 40, 43]. На заході Білорусі в Наддніманні вживали термін «склеп», а на сході, у Наддніпрянщині, – «пограб». Обидва маркери мали мішаний обіг на Поліссі, на заході Мінської і сході Гродненської областей. Окрім того, на півдні Брестщини і в Гомельській області вживали термін «лѣх», похідний

від давньогерманського «loch» (погріб). Сільське населення, що проживало в зоні білорусько-польського порубіжжя на Гродненщині, зрідка вживало загальнопоширену в Польщі лексему «równica».

Ці маркери здебільшого не були пов'язані з місцем розташування споруд – у довколишній місцевості або під підлогою житла. Тільки на сході Білорусі домашнє сховище картоплі, на відміну від надвірної форми, позначали лексеми «ямка» і «падполле». Поняттєві маркери підземних складських споруд для зберігання плодоовочевої продукції мали в Східній Європі свої ареали. Так, за межами Білорусі в зону поширення терміна «sklep» входили сусідні з досліджуваною територією Польщі [18, м. № 181, 182]. Ареал терміна «лѣх» охоплював частину України, суміжні з нею передгірські райони південно-східної Польщі й продовжувався в Словаччину та Моравію [19, с. 318]. Споріднена східно-білоруським номеном лексема «погребница» відзначена в росіян.

Аналіз етнокультурних стереотипів, пов'язаних із архітектурно-функціональною адаптацією споруд у сільських ландшафтах, свідчить про різне розуміння її в XVI–XVIII ст. етносоціальними групами населення Білорусі. Найбільш різуче це проявлялось у характері й структурі житла, диференціації та спеціалізації підсобних приміщень привілейованого й нижчого станів. У поняттєвих маркерах відбивався статус житла, правове, соціальне й майнове становище населення. Аналогічну картину спостерігаємо і в сусідніх народів [6, с. 185–200, 245–275].

Значно ближчим суспільству було розуміння характеру складських приміщень. Відмінності стосувалися насамперед їхніх специфічних функцій. Вони були зумовлені особливостями розвитку матеріальної культури в різних етносоціальних груп. Широка мережа однотипних складських споруд, яка виникла в маетках і фільварках Білорусі, спричинила деталізацію їхніх позначень. Щоб уникнути полісемантичності, до маркерів «клеть», «свирен», «комора» і «истобка» додавали уточнення і доповнення, створюючи, таким чином, нові поняття. У контексті цього процесу виникла лексема «варивня».

У період пізнього феодалізму в культурних ландшафтах Східної Європи функціонували різноманітні поняттєві маркери житлових і підсобних будівель. Вони мали регіональне поширення. Так, спільними для східних слов'ян, з-поміж основних із них, були «изба», «светлица», «клеть», «сени». На території Білорусі та України вживали також лексеми «дом», «домок», «истобка», «комора», «кухня», «пекарня», «шпихлер», «пивниця», а в Росії – «горница», «комната», «задец», «мост», «чулан»,

«поварня» [6, с. 185, 266–274]. Натомість у Білорусі функціонували невідомі на південь і схід від неї терміни «рум», «челядня», «свирен», «склеп», «коморка потребная», «варивня», «истобка варивная», «примен».

Дослідження характеру архітектурно-функціональної адаптації селянських житлових будівель показує, що відмінності в ньому в білорусів і українців, з одного боку, і росіян, з другого, були тільки зовнішнім проявом. Вони впливали не з особливостей будівельних знань і навичок, а зі сфери концептуального розуміння архітектури зрубного житла в місцевому природному ландшафті. Про це свідчить характер дерев'яних споруд вищого стану Білорусі й України, частину яких у період пізнього феодалізму місцеві майстри будували в сільському середовищі на підкліті, згідно з традиціями російського зодчества. У XIX – на початку XX ст. на досліджуваній території аналогічну або дуже близьку конструкцію селяни масово використовували при будівництві надвірної кліті з дерев'яною підлогою для зберігання хлібних злаків, на відміну від архітектури житла.

На основі спільного типу господарської діяльності (землеробство в поєднанні з тваринництвом) у білорусів і сусідніх народів сформувались однорідні етнокультурні стереотипи про структуру і функціональну специфіку підсобних будівель у системі життєзабезпечення. Водночас деякі особливості регіональних екосистем зумовили різне розуміння форм архітектурної адаптації складських приміщень.

У культурних ландшафтах виникли зони, у яких паралельно функціонували два, а іноді й більше, поняттєві маркери відносно однієї і тієї ж будівлі – «клиць і камора», «клиць і амбар», «клиць і свіран», «камора, хіжа і клиць», «вары ня і стопка», «пограб і склеп», «пограб, склеп і лѣх». Вони формувалися переважно в місцях перетину однорідних ареалів, але також траплялися в них і у вигляді осередкових вкраплень. Іноді ідентичні маркери («камора», «каморка») мали в різних ареалах на одній етнічній території і за її межами неоднаковий поняттєвий зміст.

Ареальні особливості етнокультурних стереотипів і поняттєвих маркерів архітектурно-функціональної адаптації житлових і підсобних будівель дають змогу визначити в межах культурного ландшафту Білорусі декілька найактивніших етноконтактних зон. На північному заході в Надніманні та басейні р. Вілії сформувалася зона слов'яно-балтської, на південному заході – білорусько-українсько-польської, на Прип'ятському Поліссі – білорусько-української і на північному сході – білорусько-російської етнокультурної взаємодії.

Література

1. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних Актов (АВАК) / Вильна, 1865–1915. – Т.Г. 1–39. – Т. XIV. – Инвентари именов XVI столетия. – 1887. – XXIV, 702 с.
2. АВАК. – Т. XXV. – Инвентари и разграничительные акты. – 1898. – XXXII, 614 с.
3. АВАК. – Т. XXXV. – Инвентари староств, именов, фольварков и деревень за вторую половину XVIII века (1751–1789). – 1910. – XXXII, 624 с., XXV, 595 с.
4. АВАК. – Т. XXXVIII. – Инвентари староств, именов, фольварков и

- деревень XVIII в. (1720–1798). – 1914. – IX.
5. Беларуская народная жылля / В. Бандарчык (рэд.) – 1973. – 128 с.
 6. Древнее жилище народов Восточной Европы / М. Рабинович (отв. ред.) – М., 1975.
 7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р. Аванесава, К. Крапівы і Ю. Мацкевіч. – Мінск, 1963.
 8. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Сло нік / Г. Вештарт [і ін.]. – Мінск, 2008.
 9. Локотко А. Историко-культурные ландшафты Беларуси / А. Локотко. – Минск, 2006.
 10. *Мілючэнкаў С.* Натурное исследование народной архитектуры и хозяйственно-бытовой среды белорусов. – Минск, 2009.
 11. *Мілючэнкаў С.* Этнолингвистические традиции и особенности названий жилища населения Беларуси. // Питанні мастацтвазнаства, этналогіі і фалькларыстыкі / А. Локотка (наук. рэд.). – Мінск, 2009. – Вып. 6. – С. 411–426.
 12. Словарь русских народных говоров. – Вып. 1 / Сост. Ф. Филин. – М., 1965.
 13. Там же. – Вып. 13 / Редкол.: Ф. Филин (гл. ред.) [и др.]. – Ленинград, 1977. – 359 с.
 14. Сло нік беларускіх гаворак па ночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Рэдкал.: Ю. Мацкевіч (рэд.) [і ін.] – Мінск, 1979–1986; Т. 4. – 1984. – 616 с.
 15. Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры / Ю. Бромлей (гл. ред.) [и др.]. – М., 1987. – 558 с.
 16. Lietuvių tarmės: kompiuterinis žodynas. – Vilnius, 2002. – 1 d.
 17. Polski atlas etnograficzny: w VI z. / Komis. dla spraw Polsk. Atl. Etnograf.: K. Moszyński (Przewod. – presid.) [і ін.]; J. Gajek (red. – edit.). – Warszawa, 1964–1981. – VI z.: Z. II. – 1965. – М. 58 – 129.
 18. Там само. – Z. III. – 1968. – М. 130–190.
 19. *Славський Ф.* Słownik etymologiczny języka Polskiego / F. Sławski. – Kraków, 1964. – Z. 4. – S. 337–448.